

ՆՎԱԳԱՐԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ՁԱՅՆԵՂ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԸ ՀԱՅ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ԿԵՆՑԱՂՈՒՄ. ԱԶԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Հռիփսիմե Պիկիչյան

*պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Երևանի պետական համալսարան,
ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ*

Հայկական նվագարանային մշակույթի ուսումնասիրությանը նվիրված տարբեր հրատարակություններում կարելի է դիպվածային տեղեկություններ գտնել ավանդական տոների, արարողությունների և խաղերի ընթացքում մանուկների կողմից հնչեցվող նվագարանների վերաբերյալ: Ավելի սակավ են հանդիպում հատուկ մանուկների համար մեծահասակների պատրաստած նվագարանների, ձայն արձակող հարմարանքների, և հատկապես, մանուկների ստեղծած նմանօրինակ ձայնեղ գործիքների վերաբերյալ նյութեր ու մասնագիտական դիտարկումներ: Մինչդեռ թե՛ ավանդական կյանքում, թե՛ մեր ժամանակներում նվագարաններն ու ձայն արտաբերող հարմարանքները մանկության մշակույթի անբաժան բաղկացուցիչներն են և կարևոր դերակատարում ունեն երեխաների սոցիալականացման գործընթացում:

Հայաստանի պատմության, Հայոց ազգագրության և Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանների հավաքածուներում պահպանված XIX-XX դարերում կիրառվող մանկական նվագարանների սակավաթիվ նմուշների ուսումնասիրությունը գրականության և դաշտային-ազգագրական նյութերի համադրությամբ հնարավորություն կտա առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու խնդրո առարկայի վերաբերյալ, ինչպես նաև համակողմանի ներկայացնելու երաժշտական կյանքին ու մանկության մշակույթին նվիրված թանգարանային ցուցադրության բաժինները:

Հոգվածում փորձ է արվելու գրականության տվյալների, թանգարանային հավաքածուների և Հայաստանի տարբեր մարզերում մեր գրանցած

դաշտային-ազգագրական նյութերի հիման վրա ի մի ներկայացնել հայ երեխաների կենցաղում տեղ գտած նվագարանները: Հավաքված նյութի շրջանակներում կդիտարկենք նվագարանների դասակարգման, հումքի ընտրության, պատրաստման եղանակների ու հմտությունների, անվանման, կիրառման ու նշանակության, մանուկների աշխարհընկալման, գեղագիտական պատկերացումների հետ կապված մի շարք խնդիրներ: Նախ անդրադառնանք այն հարցին, թե ովքեր, ինչ նյութերից, ինչպես և ինչու են երեխաների համար նվագարաններ ու ձայնեղ գործիքներ պատրաստում: Հավաքված նյութի ուսումնասիրությունից կարելի է եզրակացնել, որ մանուկների համար նվագարաններ պատրաստում են մեծահասակները կամ հենց իրենք՝ երեխաները: Պատրաստողի անձը մի դեպքում պայմանավորվում է նվագարանի ստեղծման համար անհրաժեշտ հմտություններով և մասնագիտական կարողություններով, մյուսում՝ նվագարանի գործառնությամբ ու կարևորությամբ: Ուստի, երեխաների համար նվագարաններ հիմնականում պատրաստում են ընտանիքի և համայնքի արական սեռի անդամները, արհեստավոր վարպետները կամ նվագարանագործները: Ըստ այդմ, **մանկական նվագարանները կարելի է դասակարգել հետևյալ կերպ.**

• Երեխաների համար մեծահասակների պատրաստած նվագարաններ՝

ա) ձայն արտաբերող նվագարանատիպ խաղալիքներ,

բ) ավանդական նվագարանների փոքրացված տարբերակներ,

գ) ծիսական նվագարաններ,

• մանուկների պատրաստած նվագարաններ՝

ա) ձայն արտաբերող հարմարանքներ,

բ) ձայն արտաբերող նվագարանատիպ խաղալիքներ,

գ) ավանդական նվագարանների փոքր, ինքնաստեղծ տարբերակներ:

Ըստ հումքատեսակի՝ երեխաների պատրաստած նվագարանները խմբավորվում են՝

• Բնական նյութեր (որոնցից պատրաստում են նվագարան կամ ձայն արտաբերող հարմարանք).

ծառի ճյուղ, կեղև, եղեգն, բույսերի սնամեջ ցողուններ, ծղոտ, խոտ, կորիզներ, չոր սերմեր, չոր վարսանդ, չոր պտուղ, փայտ, կաշի, ոսկոր, կավահող, քար,

• կենցաղային իրեր և դրանց առանձին մասեր (որոնցից պատրաստում են նվագարան կամ ձայն արտաբերող հարմարանք).

փուչիկ, թուղթ, ստվարաթուղթ, լուսանկարչական ժապավենի կտոր, մետաղե խողովակ, պահածոյի թիթեղյա տուփ, թիթեղի մնացորդ, մետաղալար, ձուկ որսալու սինթետիկ լար, թել փաթաթելու փայտե կոճ, մետաղե կափարիչ,

• կենցաղային առարկաներ (որ ուղղակիորեն կիրառվում են ռիթմ և ձայն արտաբերելու նպատակով).

ապակյա, մետաղյա և փայտյա ափսե, բա-

ժակ, թաս, շիշ, տարա, դույլ, կաթսայի կափա-
րիչ, դանակ, գդալ, շերեփ, սինթետիկ շշեր:

Նվագարանների պատրաստման համար երե-
խաներն օգտվում են ձեռքի տակ եղած կենցա-
ղային սովորական առարկաներից ու միջոցներից
(մեխ, շամփուր, դանակ, սոսինձ, թել, ասեղ և այլն):

Վերը ներկայացված ենթախմբերից նվագարա-
նատիպ խաղալիքները նախատեսվում են ձայնի
միջոցով երեխային զբաղեցնելու, ուշադրությու-
նը գրավելու նպատակով: Միաժամանակ ունեն
չարխափան նշանակություն՝ կատարելով յու-
րահատուկ ձայնային պահպանակի դեր: Պատ-
րաստում են մեծահասակները՝ մինչև 3 տարեկան
երեխաներին զբաղեցնելու համար: Այս խմբին
են դասվում առավելապես աղմկային և հարկա-
նային, մասամբ՝ որոշ փողային նվագարաններ
ու ձայն արձակող հարմարանքներ (բոժոժա-
վոր, զանգակավոր խաղալիքներ, չխչխկաններ,
ճռռիկներ, սուլիչներ և այլն):

Երկրորդ ենթախմբում ընդգրկված պարզունակ
նվագարաններն ու ձայնեղ գործիքները երկակի
գործառույթ ունեն. մի դեպքում դրանք աղերսվում
են մանկական խաղերի, մյուսում՝ ավանդական
տոների և ծիսական արարողությունների ըն-
թացքում երեխաների դերակատարության հետ:
Առաջին տարբերակում այդ նվագարանների ու
հարմարանքների ստեղծողները 7-10 տարեկան
երեխաներն են, երկրորդում՝ ծնողները կամ ար-
հեստավորները (բրուտ, պղնձագործ, աստղձա-
գործ, նվագարանագործ, հովիվ): Այդ աղմկային,

հարկանային, փողային և լարային նվագարան-
ների միջոցով հնարավոր է տարաբնույթ ռիթմեր
և պարզ մեղեդիներ վերարտադրել (կարկաչա,
ճրճ, զիլեր, չխչխկաններ, ծնծղայավոր, բոժո-
ժավոր դափ, թմբուկ, սուլիչ, թռչնաձև շվիկ, շվի,
սրինգ, լարային պարզունակ նվագարաններ):

Ինչպես նշեցինք, երեխաների համար նախա-
տեսված նվագարանների մեծ մասը պատրաս-
տում և խնամքով զարդանախշում են մեծահա-
սակները: Ուշագրավ է, որ այս նվագարանները.
XIX դարում և XX դարի առաջին կեսերին հիմնա-
կանում կիրառվում էին ժողովրդական տոների ու
ծեսերի և սակավ՝ ամենօրյա խաղերի ու ժամանցի
ընթացքում (կարկաչա, ճրճ/ճոճանակ, չխչխկան,
զիլեր, զանգակ, թռչնաձև սրինգ և այլն): Ըստ
ամենայնի՝ դրանք չարխափան նշանակությամբ՝
պտղաբերություն ու անմահություն ապահովող
հնագույն ծիսական նվագարաններ են, որոնք,
ժամանակի ընթացքում կորցնելով բուն գործա-
ռույթն ու նշանակությունը, մեր ժամանակներում
վերածվել են մանկականի: Իսկ երեխաների մի-
ջոցով դրանց հնչեցումը փաստում է բնության
զարթոնքին ու կյանքի հավերժությանը նվիրված
հնամենի ծեսերում մանուկներին հատկացված
կարևորագույն գործառույթների մասին: Նա-
խաքրիստոնեական արմատներ ունեցող տար-
բեր ծեսերի ու տոների բաղադրիչ դարձած այս
աղմկային նվագարանների ու ձայնեղ գործիք-
ների հնչեցումն՝ ուղեկցվում էր տիեզերաստեղծ

այլաբանությամբ պարուրված բանաձևային տեքստերով ու ասերգերով, կավե սուլիչների ու բզզանների միջոցով թռչունների ճովողությունների ու մեղունների պարսերի նմանակումներով, որոնք համեմատելի են պտղաբերությանը միտված այլ արարողությունների հետ (անձրևաբերության ու նվիրագործման ծեսեր, Ամանոր, Համբարձման տոն, Զատիկ, Վարդավառ և այլն): Այս համատեքստում են դիտարկվում Պատմական Հայաստանի բազմաթիվ գավառներում Սուրբ Ծննդյան տոնի ծիսական շրջայցերի ընթացքում կիրառվող զանգակները, բոժոժները, զիլերն ու փողը ծննդաները, որ հնչեցնում էին «Ավետիս» երգող երեխաներն ու պատանիները²: Որոշ շրջաններում դրանք ուղեկցվում էին նաև եկեղեցուց բերված քռոցների³ կամ պկուի⁴ նվագակցությամբ: Նույն շարքում են ավանդական կյանքում Ծաղկազարդի տոնի ժամերգության «Փառք ի բարձունս» երգի ընթացքում, ապա պատարագից հետո՝ եկեղեցու բակում համայնքի անդամներին բարեմաղթելու և հավկիթ ժողովելու շրջայցերի, ինչպես նաև Զատիկի տոնի՝ առավոտյան տնետուն երթերի ժամանակ մանուկների հնչեցրած կարկաչաները, ճրոռերն (ճռռան, ճչանակ, ճոճանակ) ու թըռչ-

նաձև սրինգները⁵: Ըստ Արտակ արքեպիսկոպոս Մանուկյանի՝ Ծաղկազարդի տոնին երեխաների ճոճանակ հնչեցնելն այնքան էր ձուլվել տոնի խորհրդին, որ ներառվել էր Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսի հաստատած կանոններում «*Որպես ի գալստեան ատուր ոստմն բառնալ և ճոճանակս շարժել*»⁶: Հղելով Երեմիա եպիսկոպոս Տեր-Սարգսյանցին՝ ազգագրագետ Վարդ Բդոյանը նկարագրում է Ծաղկազարդի տոնի ուշագրավ դրվագներից մեկը, երբ եկեղեցու մուտքի աջ և ձախ կողմերում խմբված երեխաները աղջիկների, երիտասարդ հարսների ու կանանց գլխին ճոճելով ու ստեպ-ստեպ հարվածելով կարկաչաներն ու ճռռանները՝ արարողակարգին բնորոշ երգեր էին ասում՝ առանց հանրության հանդիմանությանն արժանանալու⁷: Մանրամասնորեն դիտարկելով Ծառզարդարի արարողություններում երեխաների դերն ու Նշյալ նվագարանների իմաստաբանությունը՝ ազգագրագետ Գոհար Ստեփանյանը⁸ բացահայտում է Նշանված երիտասարդների

հմայական հատկությունների և տիեզերաստեղծ գործառույթների մասին տես նաև Абрамян Л., Пикичан Р., 1991, сс. 176-185.

2. Ավետիսի երգերի մասին տես Մանուկյան Մ., 1995:

3. Пертросян Э., 2011, с. 35.

4. Միմոնյան Լ., 2006, էջ 90:

5. Лисициан Ср., 1958, с. 147: Բդոյան Վ., 1963, էջ 40-41, 153-155: Pikichian H., 2001, p. 242.

6. Մանուկեան Արտակ արք., 1969, էջ 117:

7. Բդոյան Վ., 1963, էջ 40-41: Երեմիա եպիսկոպոս Տեր-Սարգսյանց (Տևկանց), Տոհմային հիշատակարան, գիրք Ա և Բ, Վարագ, 1881, տես Մատենադարան, N 4184: Ուշագրավ է, որ հեղինակն այս ծիսախաղերը քննության է առնում կենցաղային դարձած աչքակապուկի խաղերի հնագույն արմատները մեկնաբանելով՝ տարբեր մշակույթներում նվիրագործման ծեսերի ընթացքում կիրառվող նմանատիպ նվագարանների (Bull Boarer) համատեքստում:

8. Տոնի խորհրդի մանրամասն քննությունը տես Ստեփանյան Գ., 2003, էջ 181-191 և 2005, էջ 33-34:

նվիրագործման ծիսակարգում ճշմոռ ու կարկաչա հնչեցնող մանուկների միջնորդային գործառույթը երկու աշխարհների միջև:

Մանկական նվագարանների միջոցով տիեզերական կարգի հաստատմանը միտված հնամենի ծիսական արարողության դրսևորումներից մեկը գրանցեցինք Վայոց ձորի գիտարշավի ընթացքում: Ըստ բանասացների՝ մինչև երկրորդ աշխարհամարտը գյուղերում Վարդավառի և Նավասարդի տոների ուխտագնացությունների շրջանուկի ծիսախաղերի պարտադիր տարրը բրուտի պատրաստած կավե շվիկն էր (աղ. 2, նկ. 3)⁹: Զիլ սուլոց արձակող այդ շվիկով և փոքրիկ կժերով երեխաներն ու մեծահասակներն իրար վրա ջուր էին ցողում ու ծաղիկներ նվիրում միմյանց: Տարեցները հավատում էին ջրի մաքրագործող հատկությանն, ըստ որի, տոնի օրը շվիկից ցողված ջուրը գերբնական զորություն է ստանում, և մարդիկ, կենդանիներն ու բույսերը, ջրի հետ հաղորդակցվելով, կանխում են բնական աղետներն ու դժբախտությունները, նպաստում դաշտերի պտղաբերմանն ու համայնքի զորացմանը: Ջուրը ցողելիս աղոթք հիշեցնող խոսքեր էին ասվում, որոնք, ցավոք, բանասացը չի մտաբերում: Տոնից հետո տատիկները շվիկը խնամքով պահում էին մինչև հաջորդ տարի¹⁰:

9. Պիկիյան Հ., Դաշտային-ազգագրական նյութեր (այսուհետև՝ ԴԱՆ), Վայոց ձոր, 1997 թ., բանասաց՝ Զինավեն Ղազարյան, գ. Գլածոր, ծնվ. 1933 թ.:

10. Նկատենք, որ մեր օրերում ևս բազմաթիվ խաղալիքներ հիմնականում մեկտեղ ավանդական տոներին

Մանկական նվագարանների երրորդ ենթախումբն ավելի լայն ընդգրկում ունի: Այս շարքին են դասվում փողային, լարային, մասամբ նաև՝ հարկանային այն նվագարանները, որոնցով հնարավոր է կատարել ոչ բարդ երաժշտական ստեղծագործություններ (կիրառելի են թե՛ 10-13 տարեկան երեխաների, թե՛ մեծահասակների համար): Այսպիսի նվագարաններ ստեղծում են և՛ երեխաները, և՛ մեծահասակները: Երեխաների հեղինակած նվագարանները կարելի է բաժանել երկու խմբի. մի դեպքում դրանք արդեն հայտնի նվագարանների ընդօրինակումներն են, մյուսում՝ սեփական մտահղացմամբ ստեղծվածները: Իսկ մեծահասակների պատրաստած նվագարանների մի մասը նվագարանագործ վարպետների հեղինակային աշխատանքներն են, մյուսը՝ տարբեր արտադրամասերում ստեղծված զանգվածային արտադրանքի նմուշներ: Դրանք բոլորն էլ կիրառելի են թե՛ մեծերի, թե՛ փոքրերի համար:

Այժմ ծանոթանանք մանկական նվագարանների վերը բերված խմբերում ընդգրկված տեսակներին: Նախապես նշենք, որ գրականության տվյալների և մեր գրանցած դաշտային. նյութերի հիման վրա փորձել ենք հնարավորինս ի մի բերել և բնութագրել XIX դարից մինչև մեր օրերը կիրառվող նվագարաններն ու ձայն արձակող հարմարանքները՝ ամենևին չհավակնելով, թե սրանով սպառնում է ողջ տեսականին:

ու ծեսերին ընդառաջ հատուկ պատրաստվում և ծիսական արարողություններում կիրառվում են այս հնագույն նվագարանները կամ խաղալիքների վերածված դրանց տարբերակները:

ԾԻՍԱԿԱՆ ՆՎԱԳԱՐԱՆՆԵՐ

Բրուտների պատրաստած կավե փողային նվազարաններ

Ինչպես վերը նշեցինք, այս խմբի նվազարաններն ավանդական կյանքում Ծաղկազարդի, Զատիկի, Վարդավառի և Նավասարդի տոների և ուխտագնացությունների պարտադիր բաղկացուցիչներն էին: Անկախ տարբեր բնակավայրերում տարածված այս թռչնակերպ նվազարանի ձևի ու կառուցվածքի առանձնահատկություններից և բարբառային անվանումներից՝ ամենուր կանոնակարգված էր դրա հնչեցման վայրը, ժամանակը, կիրառողի կերպարն ու գործառույթը:

Թռչնաձև շվիկ, թռչնաձև սրինգ. երաժշտագետ Արամ Քոչարյանը նշում է, որ օկարինների ընտանիքին պատկանող այս կավե սրինգները հին աշխարհում մարդու հոգու կենդանության խորհրդանիշներն էին և կապվում էին հոգու անմահության գաղափարին: Տարբեր նյութերից պատրաստված և տարբեր թվով ձայնանցքեր ունեցող օկարինների տարբերակները կիրառվում են շատ ժողովուրդների կենցաղում¹¹: Հայաստանում տարածված թռչնաձև սրինգների պարզ տեսակներն ունեն 2 ձայնանցք՝ թռչնի սնամեջ իրանի աջ և ձախ կողմերում (Արտաշատ): Սրբուհի Լիսիցյանի հայտնի աշխատությունում հրատարակված թռչնաձև սրնգի (կավից բլուլ) գլխի մասում ամբողջական թռչուն է քանդակված, իսկ իրանի վրա փետուրներ հիշեցնող փողվածքներ կան: Բացի 2 ձայնանցքից՝ սովորական հավկթից քիչ խոշոր

չափ ունեցող իրանի նեքևի մասում աջ ձեռքի բութ մատի համար բացված ևս 1 ձայնանցք ունի (Վասպուրական)¹²: Ըստ մեր դաշտային գրանցումների՝ Իջևանի բրուտները, շեկ հողը ձեռքով հունցելով, երեխաների համար 10-15 սմ բարձրությամբ թռչնաձև շվիկներ էին պատրաստում: Թռչնի երկար պոչին, դեռ թաց կավի վրա, անցք էին բացում ճիպոտով կամ մետաղե բարակ ձողով և մի երկրորդ անցք՝ մեջքի վրա, պոչից ոչ հեռու, ապա թրծում էին: Այս տիպի շվիկն սուլում են պոչի անցքից փչելով, իսկ ցուցամատը պահում են մեջքի անցքի վրա՝ բարձրացնում և իջեցնում, որ թռչնի դալլալլի տպավորություն ստեղծվի: Նվագում են մինչև 10 տարեկան տղաներն ու աղջիկները¹³: Իսկ Շիրակի Սառնաղբյուր գյուղի բրուտը երկու տիպի սրինգ էր պատրաստում: Դրանցից առաջինը համեմատաբար պարզ կառուցվածք ուներ և միայն մեկ ձայնանցք՝ թռչնի մեջքի վրա: Երկրորդ տարբերակը նման էր Ս. Լիսիցյանի բերած օրինակին. սրնգի վերին մասում ևս թռչուն էր քանդակված և ձայնավերարտադրման երկու անցք ուներ, որոնք տեղադրվել էին իրանի երկու կողմում¹⁴:

Նողի պիպեչ. Շատախում տարածված թռչնաձև սուլիչի տեղական անվանում էր: Այն շուրջ 10-11 սմ բարձրությամբ և 7-8 սմ լայնությամբ թրծած կավից

11. Քոչարյան Ա., 2008, էջ 95:

12. Лисициан Ср., 1958, с. 147, ըստ բանասաց Արշակ Բաբայանի: Նման սրինգներ կարելի է տեսնել Ե. Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարանում և Հայոց ազգագրության ազգային թանգարանում:

13. ԴԱՆ, Իջևան, գ. Այգեհովիտ, 1981 թ., բանասաց՝ Ալավերդի Գրիգորի Գրիգորյան, ծնվ. 1918 թ.:

14. ԴԱՆ, Շիրակ, գ. Սառնաղբյուր:

պատրաստված թռչնի արձանիկ էր, որի կտուցին սուլիչ-փչանցքն էր տեղադրված, վզի և մարմնի միացման մասում օդամուղ անցքը, իսկ կրծքին և որովայնի կենտրոնում՝ մեկական ձայնանցքեր: Ընդհանուր տեսքով լողացող բադիկ էր հիշեցնում: Ներկում էին սոխի կեղևով, տորոնով, ընկույզի կանաչ կեղևով: XX դ. կեսերին, բացի ծխական գործառույթից, հողի պիպեչով երեխաները սուլում էին կենդանիներին արոտ տանելիս և տոնական շուրջպարերի ժամանակ (աղ. 2, նկ. 2)¹⁵:

Պեպուկ-շվիկ, կավե բլուկ. նույն՝ սրնգային ընտանիքի նվագարան է, տեսքով և ձայնային տվյալներով նմանեցվում է երևակայական և իրական կենդանիներին ու թռչուններին: Երկարությունը 11-12 սմ է, բարձրությունը՝ 7-12 սմ: Ներքևի մասում ունի 2 ձայնանցք¹⁶:

Կավից. բլուկ. 1-3 ձայնանցքով, սրնգային ընտանիքի թռչնաձև շվիկ կամ սուլիչային խմբի 20-23 սմ երկարությամբ շվի է, ունի 3-5 ձայնանցք¹⁷:

Կավից շվիկ. պարսկահայերի միջավայրում (ք. Սպահան) տարածված շվիկն ավանդական տարազին բնորոշ նշաձև զարդանախշ էր հիշեցնում (առանց թռչնի գլխի, միայն վզից ներքև ընկած հատվածն էր քանդակված): Մոտ 8 սմ լայնքով և 4-5 սմ բարձրությամբ, թրծած կավից պատրաստված շվիկի սուլիչ-փչանցքը տեղադրվում էր թրռչնի պոչի ծայրին, իսկ ենթադրյալ վզի միացման

մասում օդամուղ անցքն էր բացված: Փչանցքի դիմաց՝ իրանի կլորավուն մասում փոքրիկ, կիսաշրջանաձև կանթ էր ամրացվում, որ ծառայում էր իբրև բռնակ (աղ. 2, նկ. 1)¹⁸:

Կավից. շվիկ. Վայոց ձորի ծխական շվիկը փոքրիկ թեյնիկ էր հիշեցնում, որի մեջ կարելի էր 100-150 գրամ ջուր լցնել: Ուռուցիկ իրանը սնամեջ էր, բռնելու կանթ և եղջյուրաձև ծորան ուներ: Իրանի երկու կողմում դեմ-դիմաց օդամուղ անցք էր բացվում: Մեջը ջուր լցնելով փչելիս ուժեղ սուլոց էր լսվում, և ջրի շիթը թափվում էր: Անգամ առանց ջրի փչելիս զիլ ձայն էր արձակում, և Վարդավառի ու Նավասարդի տոներին դաշտերում և ուխտավայրերում տարածվում էր երեխաների ցնծալի սուլոցը: Ջրցանուկի ծխախաղերի ժամանակ շվիկի անցքը մատով փակում էին, որ ջուրը չթափվի (աղ. 2, նկ. 3)¹⁹:

Նարկանային-աղմկային նվագարաններ

Կարկաչա. Վ. Բոդյանն «Ազգագրական հանդեսի» բոլոր գրքերից ի մի է բերել Նայաստանի գավառներում տարածված այս ծխական նվագարանը: Թեև հատուկ ծեսի համար պատրաստվող այս նվագարանը մի քանի տարբերակով և տեղական անվանումներով էր հայտնի, սակայն ամենուր միևնույն գործառույթն էր կրում: Օրինակ, դրանցից մեկը՝ «*ձեռաց չափի մեծությամբ և թանձրությամբ 3 հատ տախտակ՝ մեջ տեղեն, 2 տախտակ ևս՝ մեկ նորա տակ, մեկ նորա վերա անցումներով և վարի կողմ*

15. ԴԱՆ, Երևան, բանասաց՝ Գարեգին Շահինյան:

16. Աճեմյան Ա., 1978, էջ 20:

17. ԴԱՆ, Շիրակ, գ. Սառնաղբյուր:

18. ԴԱՆ, Երևան, 1987 թ., բանասաց՝ Հովհաննես Ղուկասյան, ծնվ. 1919 թ.:

19. ԴԱՆ, Վայոց ձոր, 1997 թ., եղեգնածոր ավան, Մուկուչ Գրիգորի Խաչատրյան, ծնվ. 1926 թ.:

թելով թույլ կապելով իրարու և թելք միմյանց մեջ ծակոտիքեն անցանելով, կարկաչայի պոչ բռնելով շարժեինք, որ տախտակք բացվելով, խփվելով իրարու զարնվելով կարկաչա ձայն հանեին» (աղ. 2, նկ. 5)²⁰: Նույն նվագարանի նկարագրությունն ըստ Քաջբերունու՝ **ճոճանակ** անվամբ. «Ձեռքի թաթի չափ, կոթով մի տախտակ է, որի երկու կողմից թույլ կապված են մի տախտակ և այս տախտակները շարժելու, ճոճելու ժամանակ զարկվում են միջին տախտակին»²¹: Հաջորդը՝ **ճըռռ** անվամբ, փայտյա ծիսական նվագարանն է, որ կիրառվել է Ծաղկազարդի տոնին: Պատրաստում են մեծահասակները, հնչեցնում են երեխաները եկեղեցու բակում և տնետուն երթերի ժամանակ՝ ուղեկցելով պտղաբերությանը միտված ծիսական ասերգերին: Ընդհանուր տեսքով նման է բահիկի: Բռնակի վրա հիմքի կողմից ամրացված երեք փայտե քառակուսի թիթեղներ են: Երկու ծայրերին առանձին կտորներից են, իսկ կենտրոնինը բռնակի հետ մեկ ամբողջություն է կազմում: Հնչեցնում են թափահարելու միջոցով: Ընդհանուր երկարությունը 15-20 սմ է, թիթեղիկների կողերը՝ մոտ 7 սմ (աղ. 2, նկ. 5)²²:

Կարկաչայի մյուս տարբերակը Բորչալուում հայտնի էր **ճեռ** անվամբ: Փայտյա գլանաձև, երկարավուն բռնակի ծայրին զուգահեռաբար ամրացված զույգ փայտե թիթեղիկների միջև տեղադրված

է ատամնավոր անիվը: Բռնակը պտտելիս թիթեղիկն ընկնում է ատամների արանքը և ձայն արձակում: Բռնակի երկարությունը մոտ 20 սմ է, անիվի բարձրությունը՝ մոտ 5 սմ (աղ. 2, նկ. 4)²³: Պատրաստում են մեծահասակները, հնչեցնում՝ երեխաները Ծաղկազարդի տոնին, եկեղեցու բակում և տնետուն երթերի ժամանակ՝ ուղեկցելով պտղաբերությանը միտված ծիսական ասերգերին:

Կարկաչայ (Ախալցխա, Ախալքալաք, Կարին, Մուշ), **ճչնակ** (Ղարաբաղ), **ճռռան** (Ղարաբաղ): «Մանկական խաղալիք մ' է, փայտեայ կոթի մը ծայրը ագուցված է ատամնավոր անտակ մը և ուրիշ փայտ մը, զոր դարձնելով ճռ, ճռ ձայներ կը հանեն: Ծաղկազարդի օրուան զբոսանքն է» (աղ. 2, նկ. 4)²⁴:

Ճռռիկ (կարկաչա, օյինջախ). Արևմտյան Հայաստանի որոշ բնակավայրերում երեխաները ճռռիկ էին պտտեցնում նաև Զատիկ և Վարդավառի տոնակատարությունների ժամանակ: Այս աղմկային գործիքը կազմված է փայտե գլանաձև բռնակից, որի վերին հատվածում ամրացվում է երկու տախտակե բարակ թիթեղ՝ լայն և նեղ: Բռնակը պտտելիս դրանք շրջանաձև պտույտներ են գործում բռնակի շուրջ և ճռճռում (մեծ թիթեղի լայնությ.՝ 20-25 սմ, բարձրութ.՝ 6 սմ, մյուսը մոտավորապես 2 անգամ փոքր է մեծից, բռնակի երկարութ.՝ 20 սմ- Յոզղաթ (Գամիդք, Արևմտյան Հայաստան), Վան, տոն աղ. 2, նկ. 4)²⁵:

20. Բդոյան Վ., 1963, էջ 153:

21. Քաջբերունի, 1901, էջ 125:

22. Տե՛ս Բդոյան Վ., 1963, էջ 154-155, Лисициан Ср., 1958, с. 141, Петросян Э., 2004, сс. 181- 187.

23. Տե՛ս Բդոյան Վ., 1963, էջ 154-155, Лисициан Ср., 1958, с. 141, Петросян Э., 2004, сс. 181- 187.

24. ՀՐԳ, 1913, էջ 557:

25. ԴԱՆ, Երևան, 1987 թ., բանասաց՝ Գարեգին Մալխասյան, ծնվ. 1901 թ., Վան:

Կարկաչայի մեկ այլ տարբերակ. «Բռնցքաչափ խորանարդ, որ տախտակներից է շինվում: Տախտակներից մեկը կոթավոր է լինում, որից և բռնում են ցնցելու համար: Մի քանի տախտակների անկյունները վերջանում են ելուստներով: Մեջը փայտե կամ այլ գնդիկներ էին լցնում, որոնք ցնցումների ժամանակ ձայներ էին հանում: Զատկի առավոտ և ամբողջ օրը տղաներն այս խաղալիքը ձեռքներին՝ տնետուն ման գալիս չխչխչացնում և երգում էին. Կարկաչա, կարին կաչա, / Սև հավիս հավկիթը դուս փերեք...»²⁶:

Ճռռռիկ, ճռռան. խորհրդային տարիներին շատ տարածված ինքնաշեն ձայնեղ խաղալիքներից է, որը հիմնականում պատրաստում և վաճառում էին շրջիկ մանրավաճառները՝ շքերթների, ժողովրդական տոների ու զբոսանքների ժամանակ: Շուրջ 6-7 սմ բարձրությամբ, սովորաթղթե գլանից բաղկացած իրանի մեջ մի քանի մանր կորիզ կամ խճաքար էր լցվում, գլանի երկու կողմերը սոսնձվում էր թղթով, դրանցից մեկի կենտրոնից թել էր անցկացվում, որի մի ծայրը գլանի մեջ կապվում էր լուցկու հատիկին, իսկ մյուս ծայրը դուրս էր բերվում, որը պտտելիս գլանը ճռռռոցով շարժվում էր, միջի կորիզները դիպչում էին պատերին ու կտկտոցներ արձակում: Ճռռռիկի գլանը նկարագարովում էր վառ գույներով կամ պատվում գունավոր թղթերով: Բանասացների վկայությամբ՝ մինչ խորհրդային շրջանը նման հարմարանքները մեծահասակները պատրաստում էին և տալիս երեխաներին՝ չամբարձման,

Ծաղկազարդի, Զատկի և Վարդավառի ուխտագնացությունների ժամանակ հնչեցնելու համար²⁷:

Շրխկան, շխշխկան, խշխշան. Սալմաստի հայերի կենցաղում տարածված աղմկային-հարկանային նվագարան է, որ մեծահասակները պատրաստում էին երեխաների համար: Մոտ 5-6 սմ բարձրությամբ փայտե կամ սովորաթղթե գլանաձև տուփի բաց երեսին 9-10 սմ տրամագծով ձկան կաշի էին ձգում, տուփի մեջ մի քանի մանր գնդիկ կամ քար էին լցնում, գլանի երկու կողմերին ամրացվում էին փայտե երկար ձողիկներ, որ բռնակների դեր էին կատարում: Երկու ձեռքով բռնակներից պտտելիս քարերը հարվածում էին կաշվին և ձայն արձակում²⁸:

Պզզան. սա ևս խորհրդային տարիներին շատ տարածված ձայն արձակող ինքնաշեն խաղալիքներից է, որը հիմնականում պատրաստում և վաճառում էին շրջիկ մանրավաճառները՝ շքերթների, ժողովրդական տոների ու զբոսանքների ժամանակ: Նեղ գլանաձև պլաստմասսայե կամ փայտե սուլիչաձև փչանցքով ձողիկի վրա փոքրիկ փուչիկ էր կապվում: Փչելիս փուչիկն ուռչում էր, և բաց թողնելիս օդը յուրօրինակ ձայնով (պզզոց) դուրս էր գալիս: Սրան նմանակելով՝ գյուղական բնակավայրերում երեխաները իրենց տարբերակն են ստեղծում նաև մեր օրերում՝ գլանը փոխարինելով սովորական փայտե կոճով (տե՛ս պզզիկ):

27. ԴԱՆ, Շիրակ, Երևան, 1982-85 թթ.:

28. ԴԱՆ, Երևան, 1987 թ., բանասաց՝ Հովհաննես Ղուկասյան, ծնվ. 1919 թ.:

26. Բդոյան Վ., նույն տեղում:

Ղողանջող նվագարաններ

Զանգակ, բոժոժ, ծնծղա, զիլեր. ինչպես վերը ներկայացրեցինք, այս նվագարանների զոնգուն հնչյունների ուղեկցությամբ երեխաները Սուրբ Ծննդյան տոնի երեկոյան տնետուն շրջայցեր էին կատարում՝ ավետիս տալով համերկացիներին: 6-12 տարեկան երեխաների համար նախատեսված այդ նվագարանները պղնձագործներն ու արծաթագործները համեմատաբար փոքր չափերով էին պատրաստում:

Ծնծղա. իբրև «ցնծության նշանակ» և չար ուժերին վանելու միջոց՝ այն կիրառվել է եկեղեցական և ժողովրդական տարբեր ծեսերի ու արարողությունների ընթացքում²⁹: Ըստ հայոց եկեղեցական ավանդույթի՝ Մեծ Պահոց շրջանում, Ծաղկազարդի կիրակնօրյա պատարագի և ժամերգության ընթացքում Դռնբացեքի արարողության ժամանակ հոգևորականները ծնծղաներ են զարկում: Ժողովրդական պատկերացումների համաձայն՝ Զավախքում Խավարման գիշերվա արարողության ընթացքում անմեղ երեխաներին են ծնծղա հարել տալիս, որ Տերը շատ չչարչարվի և ցավը թեթևանա (պատկերագիրք, նկ. 5.7, 5.8)³⁰:

Զիլեր. Արևմտյան Հայաստանում և հատկապես Սեբաստիայում տարածված զիլերը մի քանի տարբերակ ունեին³¹: Ամենապարզ տեսակը

մատների զիլերն էին. փոքրիկ, ափսեանման ծնծղա հիշեցնող այդ նվագարանները կաշվե օղակների միջոցով հագցվում էին բթամատին և միջնամատին ու միմյանց հարվածելիս ղողանջում էին: Դրանք հնչում էին նաև ծխական տարբեր պարերի ընթացքում՝ մանուկների և մեծահասակների կատարմամբ (պատկերագիրք, նկ. 5.10)³²: Երկրորդ տարբերակը փայտե բռնակի ծայրին ուղղանկյունաձև շրջանակի մեջ ձգված մետաղալարի մեջ անցկացված ավելի մանր զիլերի խումբն է, որ ղողանջում է բռնակը թափահարելիս կամ ձեռքի ափին հարվածելիս: Այս զիլերի խաղալիքային տարբերակը գրեթե ամենուր կարելի է տեսնել նաև մեր ժամանակներում: Երրորդը (զիլի մաշա, ունելի)³³ կենաց ծառի նմանողությամբ մետաղյա կամ փայտյա բռնակ է, որի բնից բարձրացող հինգ ճյուղի ծայրերին զիլեր են անցկացված³⁴: Զույգ բռնակների դեպքում միմյանց հարվածելիս զիլերը ղողանջում են, իսկ միակի դեպքում հնչում է թափահարելու միջոցով:

29. Մանրամասն տես Աճառյան Հ., 1973, էջ 465, ԲՍԳ, 1881, էջ 177, 225, ԾԲ, 1957, էջ 143, Սրվանձտեանց Գ., 1876, էջ 113, Պիկիյան Հ., 1992, էջ 215-224:

30. ԴԱՆ, Զավախք, բանասաց՝ տեր Ռուբեն Սաղոյան:

31. Տեղեկությունները գրանցել ենք Երևանում բնակվող

սեբաստացի վարպետ Հովհաննես Զաթրջյանից 1979 թ., որի պատրաստած նվագարանները ցուցադրվում են Հայոց ազգագրության. ազգային թանգարանում:

32. Лисициан Ср., 1958, таблица LXV. Տես նաև ԲՍԳ, 1881, էջ 177:

33. Մկունդ Ս., 1950, էջ 447:

34. Զիլի մաշա՝ Klapper Massa՝ կոչվող տարբերակը տես Buchner A., 1968, S. 236.

ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏՐԱՍՏՎԱԾ ՆՎԱԳԱՐԱՆՆԵՐ

Փողային-սուլիչային նվագարաններ

XIX-XX դդ. Հայաստանի տարբեր շրջաններում մեծերին նմանակելով նվագարան պատրաստելն ու հնչեցնելը մանչուկների խաղի վերածած սիրելի զբաղմունքներից էր: Գյուղական բնակավայրերի մեծ մասում մինչև 1990-ական թթ. կարելի էր հանդիպել 6-12 տարեկան տղաների, որոնք խաղի ընթացքում տարբեր բույսերի սնամեջ ցողուններից ու ծառի ճյուղերից, կեղևներից ու կորիզներից սուլիչատիպ հարմարանքներ ու նվագարաններ էին պատրաստում և հնչեցնում: Ծանոթանանք դրանցից մի քանիսին:

Բնական սուլիչներ

Ջոռնա. Ծառերին աճող լոբանման բույսի վերին հատվածը կտրում են (փչանցք), ձեռքով ամբողջ մակերեսը մի փոքր շփելով կլորացնում՝ նմանեցնելով խողովակի: Տակի սրածայր մասում փոքրիկ ճեղք են բացում, որ օդը (ձայնը) դուրս գա, և վերևի անցքից փչում: Ձայնը բզզոց է հիշեցնում: Պատրաստում և հնչեցնում են 6-8 տարեկան լոռեցի երեխաները³⁵:

Սուլիչ, շվիկ. Իջևանի գյուղերում փոքրիկ տղաներն ու աղջիկները դաշտից քաղում են «չխչըխկան խոտ» կոչվող ծաղկի չորացած, զանգակաձև, դատարկ վարսանդը և փչում: Ուժեղ սուլոց է արձակում (աղ. 2, նկ. 8)³⁶:

35. ԴԱՆ, 2. Խառատյանից:

36. ԴԱՆ, Իջևան, գ. Այգեհովիտ, 1981 թ., բանասացներ՝ Արթուր Դավաթյան, ծնվ 1968 թ., Արտակ Դավաթյան, ծնվ. 1968 թ., Գագիկ Պարոյրի Գրիգորյան, Ռազմիկ Բախչագուլյան, ծնվ. 1971 թ.:

Սուլիչ, շվիկ. Հայաստանի տարբեր գյուղերում 6-8 տարեկան երեխաները քաղում են ցորենի հասկը, դնում երկու բթամատերի արանքում ու փչում: Քիստն սկսվում է տատանվել և յուրահատուկ ձայն է արձակում³⁷:

Բուկուկու. Բիթլիսում երեխաները սերմացու սոխի ցողունը մոտ 7 սմ կտրում են, գլանի միջին մասում փոքրիկ կտրվածք են անում, մեջը եղած սպիտակ թաղանթը ոլորելով հասցնում մինչև կեսը և լեզվով օդը ներս քաշում, որի ժամանակ սուր բզզոց է լսվում: Նույն սուլիչը տարածված էր նաև Հաճնում՝ **դլբբզ** անվամբ³⁸:

Սուլիչ, շվիկ. Մեղրիի գյուղերում 6-7 տարեկան տղաներն ու աղջիկները ծիրանի կորիզը թրջում են, լայն կողի մասը քսում քարին այնքան, մինչև անցք գոյանա, միջուկը հանում են և փչում³⁹: Այս սուլիչը տարածված է Հայաստանի գրեթե բոլոր մարզերում (աղ. 2, նկ. 9):

Պարզ սուլիչներ

Դուդուկ. (Երևան) «մանկական զոռնայ, դուդուկ՝ սրինգ հոմանիշ են ձևավորված»⁴⁰:

Սոառ. «Մանկական սուլիչ, կանաչ ուռենիի ճիւղէ շինուած: Թարմ ճիւղը կը կտրեն, վրայի կեղեւը առանց պատռելու կը հանեն, փայտին ծայրը քիչ մը կը տափակցնեն և փոսիկ մը կը բանան ճիշդ կեղեւին վրայ բացուած ծակին դեմ: Փայտը թուքով թրջելէ յետոյ կեղեւը վրան կ'անցնեն՝

37. ԴԱՆ, 2017 թ., Երևան, բանասաց՝ Միեր Նավոյան, ծնվ. 1971 թ.:

38. ԴԱՆ, Երևան, 1987 թ., բանասաց՝ Հմայակ Բոյաջյան, ծնվ. 1902 թ.:

39. ԴԱՆ, Մեղրի, 1987 թ., բանասաց՝ Մուրադ Սամվելի Պողոսյան, ծնվ. 1960 թ.:

40. ՀԳԲ, 1913, էջ 284:

ծակը փոսին դեմ բերելով: Յետոյ ծայրը բերաննին առնելով կը փչեն: Սուսու հանել – Սուսու շինել: Ուռենիի թարմ ճիւղը կը կտրեն և որոշ երկարութիւն մը առնելով կեղեւը շրջանաձէւ կը կտրեն: Յետոյ զմելիին կոթովը կեղեւը կը ծեծեն այնպիսի զգուշութեամբ մը, որ չճմլուի. Վերջապէս թեթեւ մը մատներով դարձնելուն պես, կեղեւը փայտեն կը բաժանուի: Սուսու փչել– սուլել»⁴¹:

Սուսու. ուռենուց պատրաստված շվիկ (Բերրի, Խնձորեսկ, Քղիկ)⁴²:

Սուսուկ. ուռենու ճյուղի կեղևից վերը նշված եղանակով պատրաստված լեզվակավոր, առանց ձայնանցքերի շվիկ: Փոքր Հայքում տարածված փոքր սուսուկները պատրաստում և նվագում էին երեխաները. երկարությունը 8 սմ է, տրամագիծը՝ 1 սմ⁴³:

Շվիկ. Սևանի ավազանի բնակավայրերի տղաները եղեգնից առանց ձայնանցքերի, լեզվակավոր սուլիչ էին պատրաստում 10 սմ երկարությամբ և 1-1,5 սմ տրամագծով⁴⁴:

Շվիկ. ուռու ծառի կլեպը հանում էին, առանց մատների շվիկ էին պատրաստում⁴⁵:

Պզպլուկ (Արաբկիր). «ուռենիին կեղևին տակեն հանուած մաշկը, որ տղաքը բերաննին դրած ուծով փչելով՝ ձայն կը հանեն, կը սուլեն»⁴⁶:

Շվիկ, ֆշշիկ. Մարտունու շրջանի երեխաները

պատրաստում են գարնանը՝ ուռենու դալար ճյուղից⁴⁷:

Շվիկ-սուլիչ. Մեղրիի շրջանի գյուղերում 8-10 տարեկան տղաները ընկուզենու և ուռենու դալար ճյուղերից սուլիչներ են պատրաստում⁴⁸:

Բարդ սուլիչներ

Շվիկ-սուլիչ. գարնանը, երբ ծառերի ճյուղերը սկսում են ջրակալել, լոռեցի երեխաները հացենու ծառի ճյուղը կտրում են 10-12 սմ երկարությամբ, դանակով խագում վրայի կեղևը և վրայից ծեծելով հանում: Ճյուղի վրա փոքրիկ փոսիկ են անում (լեզվակ), ապա ակոսի նման փորելով հասցնում մինչև բերանի մասը: Կեղևը կրկին հազցնում են փայտի վրա՝ ծայրը փոքր-ինչ տաշելով և սուլում են: Պատրաստում և նվագում են 7-10 տարեկան տղաները⁴⁹:

Շվիկ-սուլիչ. գարնանն իջևանցի երեխաները հացենու, երբեմն նաև ընկուզենու ճյուղի կեղևից առանց ձայնանցքերի սուլիչներ են պատրաստում («շվիշտոկ»): Դալար ճյուղը կտրում են 10-15 սմ երկարությամբ, մի կեսի կեղևը դանակի բութ մասով խփելով փափկացնում են, բերանի մասում ուղղանկյան նման անցք են բացում, կտրում և հանում ճյուղից: Մինչ այդ, ճյուղի ծայրը՝ փչելու հատվածում, շեղ՝ սուլիչաձև կտրում են: Հանած կանաչ կեղևի կտրած անցքի տակ՝ ճյուղի վրա, մոտ 3 սմ երկարությամբ դանակով ակոս են անում, քիչ փո-

41. Սարգիսեան Յարութին քնն., 1932, էջ 530:

42. Բաղրամյան Ռ., 1960, էջ 167:

43. Лисициан Ср., 1958, с. 146 (ըստ բանասաց Ապել Նազիկյանի):

44. Նույն տեղում, բանասաց՝ Վանո Գալստյան:

45. ԴԱՆ, Վայոց ձոր, 1992, բանասաց՝ Զիվան Սամսոնի Հարությունյան, գ. Գլածոր:

46. ՀԳԲ, 1913, էջ 907:

47. ԴԱՆ, Մարտունու շրջան, 1954 թ., բանասաց՝ Փիրուզ Հակոբի Մովսիսյան, ծնվ. 1902 թ.:

48. ԴԱՆ, Մեղրի, գ. Գուղեմիս, 1987 թ., բանասաց՝ Սոս Գրիգորի Բաղդասարյան, ծնվ. 1910 թ.:

49. ԴԱՆ, Երևան, 1984, բանասաց՝ Զավեն Խառատյան, ծնվ. 1950 թ., Լոռի:

րում են, ապա կեղևը զգուշությամբ հագցնում են վրան: Փչելիս օդը մտնում է կեղևի և ճյուղի ակոսի արանքը և սուլոց արձակում: Պատրաստում են 6-13 տարեկան տղաները⁵⁰: Նույնը ուռենու ճյուղերից նաև Մեղրիի շրջանի գյուղերում պատրաստում են 9-10 տարեկան տղաները: Ուռենու կանաչ կեղևը հանելու ընթացքում տղաները ասերգում են՝ «Պլկան, պլկան տյուս եկ, /Քո մար ուզի երկու ծյու, /Պլկան, պլկան տյուս եկ, /Քո մար ուտի երկու ծյու»:

Կրկնում են այնքան, մինչև կեղևը դուրս գա: Ըստ բանասացի՝ պլկան անվանում են կանաչ կեղևը, բառն ունի նաև թացություն, խոնավություն իմաստը⁵¹:

Սուլիչավոր փողային նվագարաններ

Արտի պկու. Իջևանում 6-8 տարեկան տղաները ցորենի ցողունից 4-5 ձայնանցքով սուլիչավոր նվագարան են պատրաստում, որը նման է պզգանի⁵²:

Թութակ. Եղեգնից պատրաստված, սուլիչային խմբի հովվական շվի է, որ պատրաստում էին հովիվներն ու նվագում: Նվագում էին նաև 7-8 տարեկան տղաները (պատկերագիրք, նկ. 6.11)⁵³:

Շվկան. Լորենու ճյուղից պատրաստված սուլիչ է, որը երբ չորանում է, գցում են ջրի մեջ, որ փափկի: Լո-

ռիում պատրաստում և նվագում են փոքր տղաները⁵⁴:

Քթթկենու շվի. սնամեջ ցողունից պատրաստված սուլիչային խմբի նվագարան է, Լոռիում և Իջևանում պատրաստում են 8-10 տարեկան տղաները⁵⁵:

Դիլու. Եղեգնյա թութակ. սովորական շվի է՝ սուլիչային խմբի, 5-7 ձայնանցքով, Լոռիում պատրաստում են հոտաղները, նվագում են նաև պատանիները (պատկերագիրք, նկ. 6.12)⁵⁶:

Դիլի. Եղեգնյա շվի, ունի 6-7 ձայնանցք: Նվագում են 7-15 տարեկան տղաները⁵⁷, իսկ Շիրակում 6-7 ձայնանցքով եղեգնյա սուլիչատիպ շվին կոչվում էր դուլի⁵⁸:

Շվիկ. Սիսիանի շրջանի Բռնակոթ գյուղում տա-րածված մանկական սուլիչները՝ շվիկ, պատրաստվում են գարնանը, երբ ուռենու ճյուղի մաշկը դեռ թաց է և կարելի է դյուրությամբ ծեծելով հանել ճյուղի վրայից: 7-10 տարեկան աղջիկները և մինչև 14 տարեկան տղաները շվիկի երեք տարբերակ են պատրաստում ու նվագում: Տարբերակելու համար պայմանականորեն անվանում են հայի, ռուսի և թուրքի շվիկ: Ամենապարզունակն, այսպես կոչված, թուրքի շվիկն է, որը շուրջ 15 սմ երկարություն ունի: Սովորական ճյուղից կտրված փայտը նման է ուղիղ, չփորված գլանի, որի վերին հատվածում փոք-

50. ԴԱՆ, Իջևան, գ. Այգեհովիտ, 1981 թ., բանասաց՝ Բեգլար Հարությունի Ղևոնդյան, ծնվ. 1902 թ., Արթուր Դալլաքյան, ծնվ. 1968 թ., Արտակ Դալլաքյան, ծնվ. 1968 թ.:

51. ԴԱՆ, Մեղրի, 1987 թ., բանասաց՝ Մուրադ Սամվելի Պողոսյան, ծնվ. 1960 թ.:

52. ԴԱՆ, Իջևան, 1981 թ., գ. Խաշթառակ, բանասաց՝ Աղամ Գրիգորի Վարդապետյան, ծնվ. 1904 թ.:

53. ԴԱՆ, 1985, Խանլարի շրջ., գ. Գետաշեն, բանասաց՝ Մաղաքեղ Գրիգորի Գյուրջյան, ծնվ. 1915 թ.:

54. ԴԱՆ, Դ. Վարդումյանից:

55. ԴԱՆ, Դ. Վարդումյանից:

56. ԴԱՆ, Դ. Վարդումյանից:

57. ԴԱՆ, Սպիտակի շրջան, 1985 թ., բանասաց՝ Արևհատ Արշակի Ավետիսյան:

58. ԴԱՆ, Շիրակ, 1983 թ., բանասաց՝ Հովհաննես Մեխակի Թադևոսյան, ծնվ. 1906 թ.:

րիկ ակոսաձև փորվածք է արվում դեպի օդամուղ անցքը, ապա կեղևը կրկին հազցվում է ճյուղի վրա: Փչելիս օդն ակոսից անցնում է և դուրս մղվում սուլիչի անցքից: Շվիկի երկու ծայրերը փակ են (աղ. 1, նկ. 1): Երկրորդ՝ ռուսի շվիկ կոչվող տարբերակն ավելի մշակված է: Գլանաձև փայտի երկու ծայրերը փակ են, սակայն փչանցքի մասում եղեգնյա շվիներին բնորոշ ձև է տրված և բերանի հատվածում նեղ ակոսաձև փորվածքով օդանցք է բացված, որը շարունակվելով քիչ լայնանում է և ակոսի կենտրոնից քիչ վեր բացվում է սուլիչի օդամուղ անցքը: Բոլոր փորվածքներն անելուց հետո կեղևը կրկին հազցվում է ճյուղի վրա (աղ. 1, նկ. 2): Երրորդ՝ հայի կոչվող շվիկն արտաքինից նման է ռուսի շվիկին: Փողը քիչ երկար է՝ մոտ 20 սմ, ակոսաձև փորվածքը՝ երկար ու քիչ լայն, իսկ սուլիչի անցքն ավելի մեծ է, որից վեր ու վար հոծ փայտե մասերն իրարից մոտավորապես 1 սմ հեռու են և կեղևի միջոցով են միանում (աղ. 1, նկ. 3)⁵⁹:

Պզզան. Իջևանում 6-10 տարեկան տղաները գարնանը ծառի դալար ճյուղը կտրում են, վրան 3-5 սմ երկարությամբ կեղևը շրջանաձև խազում, դանակի կոթով կամաց խփելով թուլացնում, ապա սահեցնելով քաշում-հանում են, ծայրը փոքր-ինչ տաշում են, դնում բերանը, լեզվի վրա՝ մինչև կեսը, երկու մատով կողքերից բռնում, որ կլորությունը պահպանի, ու փչում են: Ուժեղ սուլոց է լսվում: Այս սուլիչը կարելի է օգտագործել մեկ-երկու օր՝ մինչև չորանալը⁶⁰:

59. ԴԱՆ., 1993 թ., Սիսիանի շրջ., բանասաց՝ Նոյեմ Անտոնյան, ծնվ. 1926 թ., և որդին՝ Հայկ Անտոնյան:

60. ԴԱՆ., Իջևան, գ. Այգեհովիտ, 1981 թ., բանասացներ՝ Գագիկ Պարույրի Գրիգորյան, ծնվ.

Լեզվակավոր փողային նվագարաններ

Պիպեչ. Շատախում երեխաներն ուռենու ճյուղի վրա շիկացած մետաղե ձողով 4-5 ձայնանցք էին բացում, կեղևը հանում և հենց դրանից լեզվակավոր սրինգ պատրաստում: Նվագում էին 4-5 տարեկան տղաները⁶¹:

Վզուկ՝ «ուռիեն շինուած լեզուակարոր նվագարան սրինգի նմանութեամբ»:

Վզուկ հանել՝ «սրինգ շինել ուռենիի թարմ ճիղին կեղևովը: Որոշ երկայնութեամբ ճիղ մը կը կտրեն, անոր վրայ նախապես քանի մը ծակեր կը շինեն տաշելով, յետոյ, առանց ճմլելու, զմելիին կոթովը կը ծեծեն ամեն մասերուն վրայ, որպեսզի կեղևը փայտեն անջատուի: Այն ատեն մատներու թեթեւ ճնշումով հոլովում մը տալով, փայտը և կեղևը կը բաժանուին իրարմէ, զուշութեամբ, որպեսզի կեղևը չպատռի, փայտը կը հանեն մեջեն: Կեղևին մեկ ծայրը կը քերեն այնպէս, որ կը մնայ ներքեւի բարակ մաշկը: Ասիկա կ'ըլլայ ձայնահան լեզուակը, որ փչող շունչին տակ թրթռալով ձայն կը հանէ, բացուած ծակերը կուտան ձայնաստիճանները: Վզուկ փչել- վզուկով նուագել»⁶²:

Մեծ սուսուկ. Փոքր չափում դպրոցական տարիքի երեխաներն այս լեզվակավոր փողային նվագարանը պատրաստում էին ուռենու կեղևից, եղեգից և չաթնուկ կոչվող փափուկ միջուկով ծառի ճյուղից՝ 20 սմ երկարությամբ, 1,5 սմ տրամագծով, 5-6 ձայնանցքով (հմմտ. աղ. 1, նկ. 4)⁶³:

1971 թ., Ռազմիկ Բախչագուլյան, ծնվ. 1971 թ.:

61. Лисициан Ср., 1958, с. 146 (ըստ բանասաց Անահիտ Մարգարյանի):

62. Սարգիսեան Յարութին քին., 1932, էջ 534:

63. Лисициан Ср., 1958, с. 146 (ըստ բանասաց Ապել Նազիկյանի):

Տոռոգայ. «Երկայն և հաստ վզուկ, որ բամբ ձայն կը հանէ: Ճշդօրէն վզուկին պէս կը շինուի: Տոռոգայ փչել – նուագել տոռոգայով»⁶⁴:

Տուդուկ. Ախալքալաքի Սուլդա գյուղում այս նվագարանը պատրաստում են տուդուկ կոչվող ծաղկի ցողունից: Ծաղիկն ունի բաց դեղնավուն պսակ, իսկ միջուկը սև է: Ցողունը սնամեջ է, որից դյուրութեամբ պատրաստում են նվագարանի փողը: Այն 20-25 սմ երկարություն ունի, վրան, ըստ մատների դիրքի, բացում են 5 ձայնանցք, իսկ փողի բերանի մասում նույն ծաղկի ավելի բարակ ցողունից սուլիչ են պատրաստում: Սուլիչ ստանալու համար բարակ ցողունի ոստոտ մասը, որը բնական խցանի դեր է կատարում, թողնում են վերի մասում, իսկ նրանից մի փոքր ցած կտրում են լեզվակը: Տակը 2-3 սմ երկարությամբ տեղ են թողնում, որը մըտնում է նվագարանի փողի մեջ: Փչելիս լեզվակը տատանվում է և հնչում: Այս նվագարանը կարող է կիրառվել շուրջ 1 ամիս, քանի որ չորանում և փչանում է: Պատրաստում և նվագում են մինչև 15 տարեկան տղաները և մինչև 9 տարեկան աղջիկները (արբունքի տարիքում աղջիկներն այլևս այսօրինակ նվագարաններ չէին նվագում)⁶⁵:

Ղամիշով դուդուկ, պկու. Ախալքալաքի գյուղերում պատրաստում և նվագում են 7-15 տարեկան տղաները (տարբեր տարիքի տղաների պատրաստած դուդուկները տարբերվում են ձեռք բեր-

ված հմտություններով ու փորձով): Եղեգնի վրա 6-7 անցք են բացում, հակառակ կողմի կենտրոնում ևս մեկը: Փողի բերանի մասում հագցնում են ավելի բարակ եղեգնից կտրված լեզվակով մունդշտուկը՝ շվիկ, որը փչելիս օդի հոսանքից թրթռալով գեղգեղում ու ձայն է արձակում: Փողի երկարությունը մոտ 20 սմ է, մունդշտուկինը՝ 7-5 սմ: Ձայնանցքերը բացելու համար 2 ձեռքի մատները պահում են փողի վրա, նշում և ծակում տաքացված շամփուրով կամ մեխով, ապա լսողությամբ կանոնավորում անցքը մեծացնելով կամ փոքր-ինչ վեր ու վար ձգելով: Փոքր տղաները հաճախ հակառակ կողմի ձայնանցքը չեն բացում, որի պատճառով հնչողությունը մաքուր չի լինում (աղ. 1, նկ 8)⁶⁶:

Զիվկազ. համշենահայերի շրջանում տարածված այս փողային նվագարանը պատրաստվում է հապալասի, թխիլի, շագանակի և այլ ծառերի ճյուղերից ու թփերի շյուղերից: Փողի երկարությունը 5-10 սմ է, տրամագիծը՝ 1-1,5 սմ: Փչելու տեղից 1-1,5 սմ ցած՝ վերևի կողմում. 1-2 մմ տրամագծով բացվածք է արվում: Լեզվակի և կեղևի արանքում անցք ունի, որտեղից օդը մտնում է բացվածքի մեջ: Կեղևն ամբողջությամբ հանվում է ճյուղի վրայից և ճյուղը բացվածքից սկսած մինչև վերջավորության 1-2 սմ հասնելը կիսով չափ հանվում է ու նորից ամրացվում վրան: Նվագում են փչելով և բացվածքի վրա մատը խաղացնելով: Ունի ճչան ձայն⁶⁷:

64. Սարգիսյան Յարութին քին., 1932, էջ 542:

65. ԴԱՆ, Ախալքալաք, գ. Սուլդա, 1982 թ., բանասացներ՝ Արտավազդ Հմայակի Հովհաննիսյան, ծնվ. 1909 թ., Մեխան Կոչոյան, ծնվ. 1907 թ.:

66. ԴԱՆ, Ախալքալաք, 1982 թ., բանասացներ՝ Վահան Ռաֆայելի Թոքմաջյան, ծնվ. 1906 թ., Հարություն Միքայելի Համբարձումյան, ծնվ. 1900 թ.:

67. ԴԱՆ, Երևան, 1987 թ., բանասաց՝ Հակոբ

Զուռնա. Շիրակում 6-8 տարեկան երախաները ցորենի ցողունից կտրված լեզվակով 5-6 ձայնանցքով շվի են պատրաստում, որը զիլ ձայն ունի, երկարությունը՝ մոտ 20 սմ⁶⁸:

Պուկու. Նույնատիպ, ավելի կարճ փողով նվագարան է *բոքիից* (բոխի), 4-5 ձայնանցքով, կտրած լեզվակով, որն առավել ճչան ձայն ունի⁶⁹: Նույն կտրված լեզվակով և 4 ձայնանցքով նվագարանը Գուսանագյուղում կոչվում էր **զուռնա** (աղ. 1, նկ. 5)⁷⁰:

Պուկու՝ չաթալի զուռնա, դամշի զուռնա. եղեգնից, կտրված լեզվակով փոքրիկ զուռնա է, որ Իջևանի գյուղերում հաճախ պատրաստում և փչում են տղաները (աղ. 1, նկ. 4)⁷¹:

Շղոռնից՝ պկու, արտի պկու. Լոռիում տարածված լեզվակային խմբի փողային նվագարան է, պատրաստում և փչում են փոքր տղաները⁷²:

Պզիկ. Մեղրիի գյուղերում 8-10 տարեկան տղաները հասկ չունեցող վայրի ցորենի ցողունից (չավդառի խոտ) պատրաստում են կտրած լեզվակով, առանց ձայնանցքերի փողային նվագարան: Փողի երկարությունը մոտ 7 սմ է, փչանցքի մասում

խուլ ոստով փակ է, իսկ ծայրում՝ բաց փչանցքից քիչ ցած, կտրվում է ցողունը՝ վերածվելով լեզվակի, որը փչելիս թրթռում է և բնորոշ ձայն արձակում⁷⁴:

Գառնո, բազմափող սրինգ. Ս. Լիսիցյանը Նշում է, որ մինչ խորհրդային կարգերը Սևանի ավազանի շրջակա բնակավայրերում տարածված էր հանրահայտ Պանի ֆլեյտայի ընտանիքի տիպի նվագարանների մի քանի տարբերակ: Դրանց ամենապարզ՝ եղեգնյա տարբերակը պատրաստում և նվագում էին 12 տարեկան տղաները, իսկ ավելի բարդ՝ փայտե և մետաղե տեսակները՝ երիտասարդները, մինչ ամուսնանալը: Սրինգը բաղկացած էր նույն հարթության վրա դասավորված և հակառակ կողմում փայտե հիմքի վրա ամրացված 7-8 հավասար փողից (երկարութ.՝ 4 սմ, տրամ.՝ 1 սմ), որոնց հնչողության բարձրությունը պայմանավորված էր լեզվալների տարբերությամբ⁷⁵:

Մունդշտուկավոր փողային նվագարաններ

Զուռնա. գարնանը, երբ ծառերի ճյուղերը սկսում են ջրակալել, լոռեցի երեխաները հացենու ծառի ճյուղը կտրում են, կեղևը շեղակի հանում են, խողովակաձև ոլորում (որը թաց լինելու շնորհիվ անմիջապես կպչում է) և ծայրին մի չոփ են խրում, որ չբացվի: Վրան 7 կամ 5 ձայնանցք են անում, իսկ հակառակ կողմում՝ 1-ը: Այսպես պատրաստում են զուռնայի փողը: Ապա, նույն ծառի ավելի նեղ ճյուղը կտրում են, մոտ 7 սմ երկարությամբ կեղևը դա-

Սարգսյան, ծնվ. Սովետում, 1930 թ.:

68. ԴԱՆ, Շիրակ 1983 թ., Մխիթար Մուրադի Մկրտչյան, ծնվ. 1900 թ., Դարսի նահանգի Բուլանդ գյուղում, 1920 թ. տեղափոխվել են գ. Բազրավան:

69. ԴԱՆ, Շիրակ, 1983 թ., Մխիթար Մկրտչյանից:

70. ԴԱՆ, Շիրակ, 1983 թ., բանասաց՝ Հովհաննես Մեխակի Թադևոսյան, 1906 թ.:

71. ԴԱՆ, Իջևան, գ. Այգեհովիտ, 1981 թ., բանասացներ՝ Գազիկ Պարույրի Գրիգորյան, Ռազմիկ Բախչագուլյան, ծնվ. 1971 թ.:

72. Նվագարանի տեղական անվանումն է՝ բարբառով:

73. ԴԱՆ, Երևան, բանասաց՝ Դերենիկ Վարդումյան:

74. ԴԱՆ, Մեղրի, 1987 թ., բանասաց՝ Մուրադ Սամվելի Պողոսյան, ծնվ. 1960 թ.:

75. Лисициан Ср., 1958, с. 147, ըստ բանասաց Վանո Գալստյանի:

Նակի բութ մասով ծեծում, փափկացնելով հանում, ծայրը դանակով մի փոքր տաշում, բարակացնում են, մատով սեղմելով իրար միացնում (թաց լինելու շնորհիվ ենթարկվում ու կպչում է), ապա մտցնում են փողի մեջ՝ նմանեցնելով զոռնայի պկուփն: Երբեմն ծայրին փայտյա փոքրիկ պտկալ են դնում: Այս զոռնայի ձայնը յուրօրինակ բզզոց է ունենում: Պատրաստում են 7-12 տարեկան տղաները⁷⁶: Նմանատիպ նվագարան ունենու դալար ճյուղից պատրաստում էին ման Մեղրիի շրջանի երեխաները: Ընդհանուր երկարությունը՝ 17,9 սմ է, փողի երկարությամբ՝ 13,3 սմ, պպիչը՝ 5,2 սմ, ծայրակալը՝ 3,3 սմ, տրամբ՝ 1 սմ (աղ. 1, նկ. 7):

Ցուլաձայն. Մեղրիում 12-15 տարեկան տղաները ցլիկի եղջյուրի սուր ծայրը մետաքսի թելով կտրում են, եղեգնի բարակ ցողունի կանաչ մասը հանում, մնացած բարակ ցողունը մտցնում են եղջյուրի մեջ ու փչում: Այս նվագարանը բզզոց էր հանում: Ավելի հմուտ տղաները եղեգնյա պպիչ⁷⁷ էին պատրաստում և հազցնում եղջյուրի սուր ծայրի անցքի մեջ: Այս տարբերակով պատրաստված նվագարանի հնչողությունը նմանվում էր զոռնային (աղ. 2, նկ. 11)⁷⁸: Սա եղջերափողի նախատիպերից է:

Բաց սրինգներ՝ ֆլեյտային խմբի նվագարաններ

Ղավալ. Եղեգնից պատրաստված հովվական բաց սրինգ է՝ բլուլ, երեսի կողմում ունի 8, իսկ հակառակ կողմում՝ 1 ձայնանցք: Նվագում են 10-15 տարեկան տղաները: Պատրաստում են հովիվները⁷⁹, իսկ Շիրակում դավալ էր կոչվում 6 ձայնանցք ունեցող բաց փողով սրինգը⁸⁰:

Քթթկենու սրինգ. ֆլեյտայի ընտանիքի բաց սրինգ է: Քթթկենու սնամեջ ճյուղից պատրաստում էին Իջևանի շրջանի հովիվները, երբեմն՝ 15-16 տարեկան տղաները: Երկարությունը՝ մոտ 50 սմ, փողի տրամագիծը՝ 2-2,5 սմ, ձայնանցքերը՝ երեսի կողմում 7, իսկ հակառակում՝ 1: Անցքերը բացում էին շիկացած շամփուրով: Նվագում էին հովիվները և 10 տարեկանից բարձր տղաները: Սրինգը նախշում էին դանակի սուր ծայրով փորագրելով հիմնականում երկրաչափական նախշեր⁸¹:

Դուլլուկ. Փոքր Հայքում 12-20 տարեկան տղաների շրջանում տարածված բաց սրինգ: Պատրաստվում էր կարմիր կեռասի ճյուղից՝ 20 սմ երկարությամբ և 2,5 սմ տրամագծով, երեսի կողմում 6 ձայնանցքով (հակառակ կողմում ձայնանցք չկար): Նվագում էին պարային մեղեդիներ: Աղջիկներին արգելվում էր դուլլուկ նվագել⁸²:

76. ԴԱՆ, 2. Խառատյանից:

77. Նվագարանի հավելյալ մասի ընդունված անվանումն է, որը տերմինի արժեք է ստացել:

78. ԴԱՆ, Մեղրի, 1987 թ., բանասաց՝ Մուրադ Սամվելի Պողոսյան, ծնվ. 1960 թ.:

79. ԴԱՆ, Սպիտակի շրջան, 1985 թ., բանասաց՝ Արևիատ Արշակի Ավետիսյան:

80. ԴԱՆ, Շիրակ, 1983 թ., բանասաց՝ Հարութ Բաղդասարի Մխիթարյան, ծնվ. 1901 թ., գ. Բագարան:

81. ԴԱՆ, Իջևան, Բ. Օհանյանից:

82. Лисициан Ср., 1958, с. 145, ըստ Ապել Նազիկյանի:

Մետաղե սրինգ. Մեղրիի գյուղերում երիտասարդ հովիվները կամ 15-16 տարեկան տղաները պատրաստում և նվագում են կոտրված ծալովի մահճակալի ալյումինե խողովակներից: Ֆլեյտայի ընտանիքի բաց սրինգ է: Խողովակը կտրում են 40-50 սմ երկարությամբ, երեսի կողմում 9, իսկ հակառակ կողմում՝ 1 ձայնանցք բացելով: Անցքերը բացում են ըստ մատների դիրքի⁸³:

Մետաղե սրինգ. Ֆլեյտայի ընտանիքի բաց սրինգ է: Իջևանի տարբեր գյուղերում տնային առարկաներից պոկված մետաղե խողովակներից պատրաստում էին հովիվները կամ դարբինները⁸⁴: Երկարությունը մոտ 50 սմ է, փողի տրամագիծը՝ 2-2,5 սմ, ձայնանցքերը՝ երեսի կողմում 7, իսկ հակառակում՝ 1: Նվագում էին հովիվները և 10 տարեկանից բարձր տղաները (աղ. 1, նկ. 6):

Սրնգի պատյան. Իջևանի շրջանի հովիվները, երբեմն՝ 15-16 տարեկան տղաները քթթկենու համեմատաբար լայն տրամագծով սնամեջ ճյուղից սրնգի պատյան էին պատրաստում: Շամփուրի միջոցով լրիվ մաքրում էին միջուկը, մի ծայրին փոքրիկ փայտի կտոր էին դնում, որ փակվի, մյուս ծայրին փոքրիկ անցք էին անում, որ թել անցկացնեն ու կապեն գոտուց: Բաց կողմից սրինգը սահեցնում էին պատյանի մեջ: Զարդանախշում էին դանակի սուր ծայրով՝ փորագրելով հիմնականում երկրաչափական նախշեր: Հաճախ փորագրում

էին իրենց անվանատառերը⁸⁵:

Լարային նվագարաններ

Սազ. փոքր չափի սազ, որ մեծահասակները պատրաստում են երեխաների համար⁸⁶:

Քամանչա. Մեղրիի գյուղերում 10-12 տարեկան տղաները պահածոյի թիթեղյա տուփը վերից վար ծակում են, միջից փայտի կոթ անցկացնում (գրիֆ), բացվածքի վրա եզան սրտի կաշի են քաշում, վրան մետաղալարեր ձգում, իսկ աղեղը՝ ճիպոտը (*պոչալար*), պատրաստում են ծառի ճյուղից՝ վրան ձիու պոչի մազեր կապելով (աղ. 2, նկ. 6)⁸⁷:

Ճընգզը. Մեղրիի շրջանի գյուղերում փոքր տղաները դաշտից 20-30 սմ երկարությամբ կտրում են ավելի բույսի հաստ, սնամեջ ցողունը, ակոսաձև ճեղքում, ապա 2-3 բարակ ճյուղ անցկացնում մեջն ու նվագում-երգում (աղ. 2, նկ. 10)⁸⁸:

ՀԱՐԿԱՆԱՅԻՆ ԹԱՂԱՆԹԱԿՈՐ

ՆՎԱԳԱՐԱՆՆԵՐ

Այս ընտանիքի նվագարանները սովորաբար ծնողները կամ արհեստավորներն են պատրաստում երեխաների համար⁸⁹: Դրանցից են՝ ֆաներայից ու կաշվի թաղանթից փոքր կամ միջին չափերի թմբուկ-դիոլը (բարձրույթ՝ 20-25 սմ, տրամ.՝ 14-18 սմ), դափը (բարձրույթ՝ 4-5 սմ, տրամ.՝ 18-20 սմ),

83. ԴԱՆ, Մեղրի, 1987 թ., բանասաց՝ Մուրադ Սամվելի Պողոսյան, ծնվ. 1960 թ.:

84. ԴԱՆ, Իջևան, 1981, գ. Խաչթառակ, բանասաց՝ Բագրատ Մարկոսի Օհանյան, ծնվ. 1904 թ.:

85. ԴԱՆ, Իջևան, Բ. Օհանյանից:

86. ԴԱՆ, Տավուշ, Շիրակ, 1980-85 թթ.:

87. ԴԱՆ, Մեղրի, գ. Գուղեմիս, Ս. Բաղդասարյանից:

88. ԴԱՆ, Մեղրի, գ. Գուղեմիս, Ս. Բաղդասարյանից:

89. ԴԱՆ, Երևան, 1985 թ., Շիրակ, 1987 թ., Զավախք, 1986 թ.:

որի շրջանակին հաճախ մանր բռնություններ, ծնծողաներ կամ մետաղադրամ հիշեցնող թիթեղներ են ամրացնում՝ զնգզնգալու համար, ինչպես նաև կավե կամ փայտե իրանով մեկ կամ զույգ նաղարանները (բարձրույթ՝ 18-20 սմ, տրամ.՝ 12-15 սմ): Այսօր շուկաներում կամ խանութներում կարելի է տեսնել նաև խաղալիքների վերածած դրանց բազմաթիվ տարբերակները (ստվարաթուղթ, պլաստմասսա, արհեստական կաշի): Բարբառային առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ տարբեր մարզերում դրանք տարբեր անվանումներ են կրում: Մանկական թմբուկին Արևելյան Հայաստանի բնակավայրերում հիմնականում **դհուլ, դոուլ** էին անվանում, Վանում՝ **տմպո**⁹⁰, Մուսալեռան գյուղերում՝ **թմբակ**, Բալուում՝ **դմպըլիկ**⁹¹: Դափին՝ **դաֆ, դեֆ, դուֆ, թաբլա**, իսկ նաղարային՝ **դիպլիպիտո, տիպլիպիտո, դմիպագ**:

ՁԱՅՆԵՂ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

Շնչականների խումբ

Բզզան. լռեցի 6-8 տարեկան երեխաները զույգ տերևը բերանը դնելով և շուրթերի արանքից օդ մղելով՝ բզզացնում են: Նույնը անում են նաև մեկ տերևից, զույգ կամ մեկ խոտից կամ թղթի կտորից⁹²:

Թղթից զուռնա. 1960-ական թթ. Իջևանի շրջանի 7-9 տարեկան դպրոցականները տետրի թուղթը խողովակաձև ոլորում էին, բերանի մասը նեղ,

իսկ ծայրն աստիճանաբար լայնացող կոնի նմանեցնում, փչանցքի մոտ մատով ծալում էին, նեղ, փոքր-ինչ տափակ, պկուի ձև տալիս և փչում: Այս թղթե զուռնան բարձր, բզզոցով ձայն էր արձակում՝ հիշեցնելով պկուի ձայնը: Առավել կիրառվում էր դպրոցական միջավայրում⁹³:

Բզզան. լուսանկարչական կամ կինոժապավենի մի փոքր կտորը դնում էին շրթունքների արանքն ու փչելով բզզացնում: 1960-70-ական թթ. տարածված էր Երևանի և մարզերի 7-10 տարեկան երեխաների շրջանում⁹⁴:

Շվիկ. Երևանի և մարզերի 10-12 տարեկան տղաները 1960-70-ական թթ. լիմոնադի շշի մետաղե կափարիչը հարթեցնում էին, ծալում այնպես, որ մի մասը մյուսից փոքր-ինչ լայն լինի, ապա մեխի միջոցով ուղիղ կետտրոնում անցք էին բացում ու փչում: Շվիկը բզզոցով սուլում էր⁹⁵:

Պզզիկ. Մեղրիի շրջանում 6-7 տարեկան տղաներն ու աղջիկները թել փաթաթելու փայտե դատարկ կոճի մի ծայրին փուչիկ են կապում ու փչում: Երբ փուչիկն ուռչում է, կոճը բերանից հեռացնում են, օդը դուրս է գալիս կոճի անցքից և յուրօրինակ բզզոց է արձակում, իսկ փուչիկին մատով թեթևակի հարվածներ հասցնելիս ձայնի ալիքներ են առաջանում (աղ. 2, նկ. 7)⁹⁶:

93. ԴԱՆ, Երևան, բանասաց՝ Համլետ Սարգսյան, ծնվ. 1947 թ., Իջևան:

94. ԴԱՆ, Հ. Սարգսյանից:

95. ԴԱՆ, Հ. Սարգսյանից:

96. ԴԱՆ, Մեղրի, 1987 թ., բանասաց՝ Մուրադ Սամվելի Պողոսյան, ծնվ. 1960 թ.:

90. ՀԳԲ, 1913, էջ 1034:

91. Սարգիսեան Յ. քնն., 1932, էջ 385:

92. ԴԱՆ, 2. Խառատյանից:

Հարկանայինների խումբ

Կոչնակ. Երեխաները մի տափակ փայտի երկու ծայրերը պարանով կախում են ծառի ճյուղին և ավելի նեղ ու երկար փայտով հարվածում են՝ շեշտադրելով խաղի առանձին փուլերի սկիզբն ու ավարտը: Նման հարմարանք են պատրաստում տախտակը փոխարինելով գործածությունից դուրս եկած կաթսայի մետաղե կափարիչով, որին մետաղե ձողիկով կամ մեծ գդալով են հարվածում⁹⁷:

Նաղարա. մետաղե մեծ ու փոքր դուլները կամ կաթսաները շրջում են և ռիթմիկ թմբկահարում ձեռքերով՝ նմանակելով միաթաղանթ նաղարաներին⁹⁸:

Ցրմպապա. աջ և ձախ ձեռքերում մետաղե ոչ մեծ կաթսայի մեկական կափարիչի բռնակից բռնելով՝ ռիթմիկ հարվածում են միմյանց՝ նմանակելով զինվորական նվագախմբերի ծնծղաներին: Քաղաքներում ավելի տարածված է բակային խաղերի, իսկ գյուղական ավանդական բնակավայրերում՝ նաև անձրևաբերության ծեսի ժամանակ⁹⁹:

Չխչխկիկ. մանկական խաղերի ժամանակ թե՛ գյուղերում, թե՛ քաղաքներում, 5-8 տարեկան երեխաներն ընտրում են երկու փայտի հարմար կտոր և սկսում ռիթմիկ հարվածներ հասցնելով առողջանական, երբեմն ասերգային տեքստեր արտասանել

տարածության վրա միմյանց նշանային թակոցներով լուրեր հաղորդել կամ շեշտել պարերի ռիթմիկ պատկերը: Նույնը անում են երկու քար կամ փայտե մեծ գդալներ միմյանց հարվածելով¹⁰⁰: «Երեխաները, իբրև խաղ, քնացող երեխայի գլխու վերև կանգնած՝ սովորաբար երկու հոգի, փայտի մի երկու ծայրերից բռնած՝ ուրիշ փոքր փայտով կնտկնտոցի նման վրան քսելով կերգեն»։ «Ջաղցի սատանեք, /Արեք ու տարեք. / Արեք ու տարեք»: Քնացողը զարթնելով խենթի նման կը փախի և կերթայ գտնելու սատանեքը»¹⁰¹:

Ամփոփենք: Հավաքված նյութը վկայում է, որ եթե գյուղական շրջաններում նվագարաններ պատրաստելիս մանուկներն ավելի շատ օգտվում են բնական հումքից (ծառերի ճյուղեր, կեղևներ, սնամեջ բույսեր, կորիզներ, սերմեր, չորացած պտուղներ, ծաղիկների վարսանդներ, կավ, կաշվի կտորներ և այլ դյուրամշակ նյութեր) և ավանդական նվագարանների ձևերից ու պատրաստման եղանակներից, ապա քաղաքային բնակավայրերում (հատկապես մեր օրերում) երեխաները հնարամտորեն որպես հումք են օգտագործում կենցաղային զանազան «ոչ պիտանի» առարկաներն ու դրանց առանձին մասերը և ստեղծում ինքնատիպ ու անհավանական թվացող նվագարաններ ու ձայն արձակող հարմարանքներ, որոնց տեսքը հաճախ և՛ զարմանք, և՛ ծիծաղ է առաջացնում (պահածոյի, լուցկու տուփեր, կափարիչներ, կոճեր, մետաղե և սինթետիկ լարեր,

97. ԴԱՆ, Տավուշ, Երևան, Գյումրի, 1982-87 թթ.:

98. ԴԱՆ, Տավուշ, Երևան, Շիրակ, Ապարան, 1982-87 թթ.:

99. ԴԱՆ, Երևան, Շիրակ, Զավախք, Ապարան, 1982-88 թթ.:

100. ԴԱՆ, Երևան, 1985 թ., Լոռի, 1992 թ., Արմավիր, 1986 թ.:

101. Բենստ, 1900, էջ 13:

ծալովի մահճակալների խողովակների կտորներ, ապակե և սինթետիկ շշեր, հախճապակե ու պլաստմասսայե սալիկների կտորներ, կտրված աթոռի փայտե մասեր, թուղթ, լուսանկարչական և կինոֆապավեններ և այլն):

Անուկների գեղագիտական ընկալումների, աշխարհայացքի ու ճաշակի վառ դրոշմը նկատելի է նաև իրենց պատրաստած նվագարանների զարդանախշերում: Գյուղական վայրերում դրանք (հատկապես ժողովրդական նվագարաններ պատրաստելիս) գերակշռությամբ ավանդական են, իսկ քաղաքներում ավելի աչքի են ընկնում ժամանակակից մտածողությամբ, երբեմն հնի ու նորի յուրօրինակ համադրությամբ (ոճավորված բուսական, կենդանական, մարդկային և երկրաչափական խիստ վերացարկված կամ նատուրալիստական առանձին նախշերով ու պարզ սյուժեներով): Ուշադրության են արժանի նաև նվագարանների պատրաստման ու զարդանախշման ընթացքում կիրառվող հնարանքներն ու տեխնիկական միջոցները (այրման, փորագրման, ներկելու եղանակների կիրառում, ձևավորման համար՝ գունավոր ներկերի, թղթերի, թելերի, մորթիների, կաշվի, ապակու և հայելու կտորների օգտագործում):

Հատուկ ուսումնասիրության են արժանի նվագարանների անվանումները: Դրանք կարելի է բաժանել մի քանի խմբի: Ամենատարածվածն ավանդական նվագարանների կամ դրանց բաղկացուցիչ մասերի անուններով կոչելն է, օրինակ՝ սազ, զուռնա, պկու, կամ դրանց հնչյունափոխված,

փոքրացուցիչ ածանցներով լրացված անունները. օրինակ՝ դյուլլուկ, դիլլու, շվիկ, սիմիկ, պուկու: Սովորաբար այդ անունները կնքում են մեծահասակները, երբեմն երեխաներն են անվանակոչում կրկնօրինակելով մեծահասակներին: Հաջորդ խմբում կարելի է դասել հումքի տեսակի շեշտմամբ նկարագրական անունները՝ արտի պկու, ծղոտնից պկու, չաթանի զուռնա, կավից բլուլ, թռչնաձև սրինգ, պոչալար: Առանձին խմբում կարելի է դասել նվագարանի ձայնի նկարագրությամբ կամ նմանակմամբ կնքված անունները՝ ճընգըլ, կտկտիկ, շվշվիկ, բզզան, ճըռռիկ, կարկաչա, ցուլաձայն: Այս խմբին հարում են հատկապես մանուկների մտահղացմամբ ստեղծված նվագարանները: Դրանք սերտորեն առնչվում են նվագարանի տեսակի (սուլիչ-շվիշտուկ-շվիկ), արտաքին տեսքի (ծիտիկ) և արձակած ձայնի (ծվլիկ, շվշվիկ, կտկտիկ, ճըռռիկ, կտկտիկ, պզզան, բզզան, ֆշշիկ, ցուլաձայն) մանկական ընկալման հետ և դառնում երեխայի միկրոաշխարհի վերարտադրման հետաքրքիր դրսևորումներից մեկը: Հաճախ երեխաներն ընդհանրական անուններով են կոչում նույն ընտանիքի նվագարանները՝ չկարևորելով կամ չտարբերակելով կոնկրետ տեսակը. ինչպես, օրինակ, բոլոր լարայինները՝ սազ, փողայինները՝ շվի, զուռնա կամ պուկու, հարկանայինները՝ դիլլ, նաղարա կամ թմբուկ: Պատահում է, որ ծեսի ընթացքում միասին կիրառվող նվագարանները նույնականացման կամ շփոթմունքի պատճառով մեկը մյուսի անվամբ են ճանաչվում, ինչպես

ճեռն (ճռռան, ճչանակ, ճոճանակ) ու կարկաչան: Դրանք թե՛ բանասացների վկայություններում, թե՛ գրականության մեջ հաճախ միմյանց անուններով են ներկայացվում¹⁰²: Տարածված է նաև նույն նվագարանը տարբեր բնակավայրերում տեղական անուններով կոչելը (*կարկաչա՝* Ջավախք, Կարին, Մուշ, *ղժոկ՝* Մուսալեռ, *օյինջախ՝* Յոզղաթ (Արևմտյան Հայաստան, Գամիիրք), *ճչնակ, ճռռան՝* Ղարաբաղ):

Եթե ավանդական կյանքում մանուկ-մշակույթ կապը՝ ծիսական բանահյուսական տեքստերի և երգերի ուսուցման ու փոխանցման միջոցով հիմնականում կանայք էին իրականացնում (տատ, մայր, ավագ քույր), ապա մշակույթ-քաղաքակրթություն կապը՝ ազգի ծագման ու վիպական անցյալի հետ առաջին ծանոթությունը սերտորեն առնչվում էր պապի, հոր կամ տղամարդկանց միությունների հետ¹⁰³: Հիմնականում պապը կամ հայրն են նաև օգնում թոռներին՝ պատրաստելու առաջին պարզունակ նվագարաններն ու հրնչյուններ արտաբերող հարմարանքները, գիտելիք-հմտություններ փոխանցում թե՛ ավանդական որոշ արհեստների, թե՛ նվագարանների ստեղծման ու կատարման գաղտնիքների մասին¹⁰⁴: Հայաստանի բոլոր բնակավայրերում նվագարան պատրաստում և նվագում են գերազանցապես

արական սեռի երեխաները, իսկ փոքրիկ (մինչև 8 տարեկան) աղջիկները երբեմն միայն պարզ սուլիչներ են պատրաստում և փչում: Հիշենք նաև, որ ավանդական մշակույթում փողային նվագարանները գերազանցապես տղամարդու գործիք էին համարվում և, հատկապես ուղղաձիգ դիրքով փողերն արգելված էին նվագել կանանց¹⁰⁵: Ավանդական մտածողությամբ նվագարանագործի արհեստը տղամարդուն բնորոշ մասնագիտություն է համարվում, և գործնականում անհրաժեշտ հմտություններն ու պատրաստման եղանակներն աղջիկներին առանձնապես չեն գրավում: Սակայն ծիսական երթերին մասնակցում են արարողակարգում ընդունված տարիքի բոլոր երեխաները, իսկ զիլերով ու չխչխկաններով պարերին՝ հիմնականում աղջիկները: Մանկական նվագարանների նման տեսականին և դրանց պատրաստման ու կիրառման խաղերի վերածված բազմազանությունը մեկ անգամ ևս վկայում են հայկական տարբեր բնակավայրերում ժողովրդական նվագարանների տարածվածության ու նվագարանագործ վարպետի կերպարի նկատմամբ հանրության ակնածալից վերաբերմունքի մասին:

102. Տեն Ա. Քոչարյանի, Ս. Լիսիցյանի, Վ. Բոլյանի, Է. Պետրոսյանի հղված աշխատանքները և «Ազգագրական հանդես»-ների համապատասխան նյութերը:

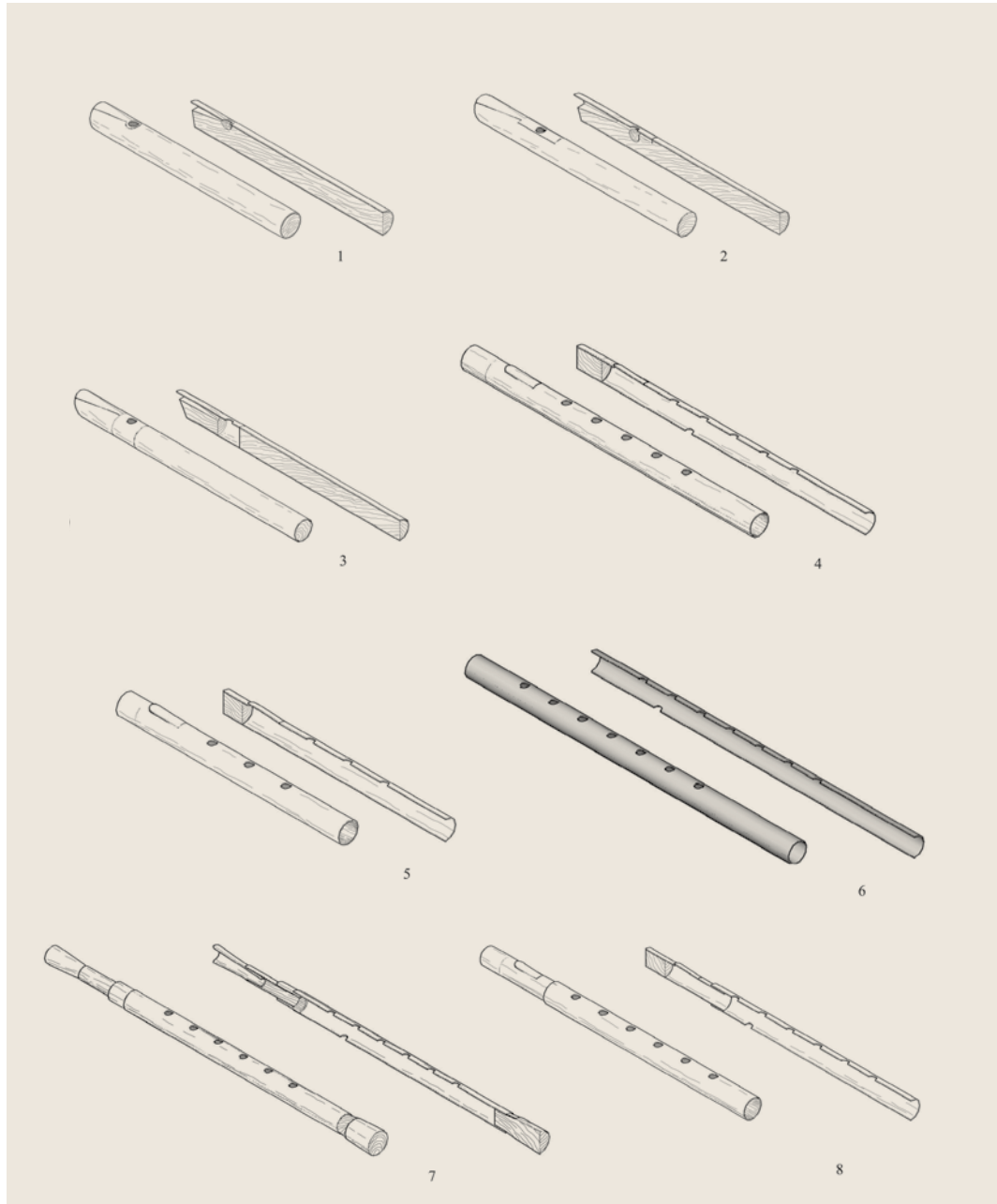
103. Лисициан Ср., 1958, с. 145, Варданян Л., 1981, сс. 94, 97, Փորքշեյան Խ., 1971, էջ 13:

104. Պիկիցյան Հ., 2012, էջ 49:

105. Պիկիցյան Հ., 1983, էջ 104-111:

Աղյուսակ 1

1. «Թուրքի» շվիկ
2. «Ռուսի» շվիկ
3. «Հայի» շվիկ
4. Պուկու, դամշի զուռնա
5. Պուկու
6. Մետաղե սրինգ
7. Մանկական զուռնա
8. Ղամիշով դուդուկ, պկու

Աղյուսակ 2

1. Կավից շվիկ
2. Հողի պիպեչ
3. Կավից շվիկ
4. Կարկաչա
5. Ծրռ
6. Քամանչա
7. Պզզան
8. Շվիկ-չխչխկան
9. Կորիզից շվիկ
10. Զընգը
11. Յուկաձայն